

ЧАСТИНА ІІІ. У НОВИЙ ЧАС (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

**Розділ 8. ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ПОЛЯКІВ
У ПЕРІОД НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН**

Становище польського народу на тлі ситуації в Європі

Після третього поділу Речі Посполитої Польська держава припинила існування, а землі, що входили до цієї могутньої в минулому європейської країни, були включені до складу трьох імперій – Пруссії, Австрії та Росії. З держави, яка в середині ХVІІІ ст. обіймала 725 тис кв.км і мала 12,2 млн. мешканців, внаслідок трьох поділів найбільше припало Росії – 62 % території і 45 % населення (462 тис кв.км і 5,5 млн.осіб), Пруссії – відповідно 20 % і 23 % (141 тис кв.км і 2,6 млн.осіб), Австрії – 18 % і 32 % (130 тис кв.км і 4,2 млн.осіб). Практичні питання, пов'язані з ліквідацією Речі Посполитої і взаєминами держав-агресорів, регулювала петербурзька конвенція від 26 січня 1797 р., таємна стаття якої зобов'язувала кожну з цих держав дбати про те, щоб назва “Польща” ніколи більше не з'явилася. На приєднаних до Росії, Пруссії та Австрії територіях майже відразу було запроваджено закони, мову, адміністрацію, податки, обов'язки громадян, які діяли у цих державах.

Повний розпад держави з багатовіковими традиціями і міжнародним авторитетом, якою була Річ Посполита, мав великий резонанс як на континенті, так і в польському суспільстві. На міжнародній арені виникло “польське питання”, пов'язане зі спорами держав-агресорів щодо окремих теренів колишньої Речі Посполитої, а також із суперечностями між революційною Францією і напівфеодальними монархіями Європи, котрі прагнули диктувати європейським народам засади устрою і зразки устрою.

Відсутність власної держави відчували усі верстви польського суспільства; вони були змушені пристосовуватися до нових порядків, відмінних від тих, які панували в Речі Посполитій. Населення багатонаціональної Польської держави зіткнулося з державними апаратами бюрократичних абсолютних монархій, які не визнавали засад станової шляхетської демократії, що з тим чи іншим успіхом діяла в Речі Посполитій. Найбільших втрат і утисків зазнав освічений і свідомий своїх політичних та економічних прав стан шляхти, який був позбавлений багатьох привілеїв, що ними користувався впродовж століть, зокрема, власних судів над підданими, територіального самоврядування, публічного голосу в державних справах.

Особливо гостро втрату державності відчували інтелектуальні кола шляхти, які в другій половині ХVІІІ ст. виступали речниками проведення докорінних реформ Речі Посполитої в дусі ідей Просвітництва. Вони пережили політичну поразку, яка вплинула на їхні світоглядні орієнтири: на зміну просвітницькому оптимізму соціальної гармонії прийшов (хоча й ненадовго) песимізм розчарувань і розгубленості. На довгі десятиліття польські інтелектуальні сили занурилися в роздуми і дискусії стосовно причин занепаду Речі Посполитої й можливих шляхів її відродження.

Особливо болісно поділи Речі Посполитої позначилися на численній збіднілій і безземельній шляхті, яка втратила можливості військової або адміністративної кар'єри у власній державі і перетворилась на найбільш радикальний елемент, що прагнув зміни існуючого стану. Середня земельна шляхта здебільшого зберегла свої економічні позиції, але гостро відчувала втрату політичних впливів. Менш болісними були зміни у становищі великої земельної шляхти – магнатів, щодо яких правлячі династії проводили особливу політику, намагаючись залучити їх до служби своїм монархіям.

Поділи Польщі негативно відбилися на житті міст: їх населення зменшилося; внаслідок зміни кордонів і виникнення митних перешкод міське господарство переживало кризу, яка поглибилася у зв'язку із запровадженням нових правових порядків.

Після переходу під панування трьох монархій мало змінилося становище безправного селянства колишньої Речі Посполитої. Село продовжувало жити в рамках своїх традицій, вступаючи у стосунки переважно із земельним власником. Проте нові держави поширили на селянство додаткові податки і обов'язок тривалої рекрутської служби у війську (до 14 років – в Австрії і 25 років – у Росії).

У політиці держав на захоплених землях Речі Посполитої були також певні відмінності. У результаті трьох поділів Польщі до **Росії** відійшла найбільша частина її території, яка включала землі, населені литовцями, білорусами, українцями і поляками. Західний кордон Росії пролягав від Кам'яця Подільського на півдні, далі по р. Західний Буг, на захід від Гродно до р. Німан. Польське населення переважало лише у литовських землях, в той час як у Білорусі та Україні воно становило переважну більшість тільки серед шляхти-землевласників. Росіяни майже відразу запровадили на захоплених землях новий адміністративний устрій, поділивши їх на губернії на чолі з губернаторами і повіти (губернії: Могильовська, Полоцька, Ізяславська, Брацлавська, Віленська, Ковенська, Гродненська), а також ввели російське судочинство. Земельна шляхта зберегла домінуючу владу над селянами. Майно учасників повстання 1794 р. під проводом Т. Костюшки, а також королівські маєтки (королівщини) перейшли до рук російської знаті. У 1795 р. на захоплених землях було проведено "ревізію", за якою було визначалось оподаткування всіх "душ" чоловічої статі та повинності селян щодо двору. Якщо раніше панщина нараховувалася від селянського господарства, то тепер – від "душ". Це призвело до збільшення податків ("подушне") і повинностей. За російськими порядками стало звичаєм зневажливе ставлення до селян як до повної власності і знаряддя праці.

У Литві і в Україні царат спирався на землевласників, якими майже повсюдно тут була польська шляхта. Після смерті Катерини II новий цар Павло I (1796-1801) проводив щодо польської шляхти більш ліберальну політику: помилував і випустив з в'язниці Т. Костюшка, інших ув'язнених учасників повстання, наблизив до двору частину польських магнатів, повернув до життя шляхетські сеймики і Литовський Статут. Було збережено польську мову в освіті. Усе це створило певною мірою сприятливі умови для розвитку польської культури. На початку панування *Олександра I* (1801-1825) внаслідок особливого впливу на молодого царя польський магнат князь *Адам Єжи Чарторийський* був призначений куратором віленського наукового округу, який охоплював Литву, Білорусь і Правобережну Україну. Завдяки його втручання, на цих теренах зміцнилися позиції польської освіти та культури, поляки стали провідним творчим елементом у науці, освіті, літературі та мистецтві. При цьому їхній вплив на українське і білоруське селянство почав зменшуватися в результаті обмежень у діяльності католицької і греко-католицької церков і переходу значної частини селян у православну віру.

Землі Речі Посполитої, які в результаті трьох її поділів відійшли під владу **Пруссії**, були включені у різні провінції. Захоплене Пруссією під час першого поділу (1772) Східне Помор'є стало провінцією *Східна Пруссія*; з північної Великопольщі утворено *Наднотецький округ*. Повсюдно було запроваджено новий адміністративний поділ на повіти, створено податкові інспекції, окружні суди, введено німецьку мову як урядову; церковні і королівські землі конфісковано і передано у державну власність. Землі Великопольщі, що перейшли до Пруссії за другим поділом (1793), склали провінцію *Південна Пруссія*. Сюди були скеровані німецькі чиновники і розпочато колонізаційні процеси, перервані повстанням Т. Костюшка. Після третього поділу Польщі (1795) було здійснено новий адміністративний поділ: Південна Пруссія включала лише землі на

лівому березі Вісли; правобережжя Вісли і землі на північ від Бугу утворили нову провінцію – *Новосхідну Пруссію*. Південну Пруссію поділено на три департаменти (Познань, Каліш, Варшава), а Новосхідну Пруссію – на два (Плоцк і Білосток). У кожному департаменті утворено дві гілки влади – *камеру* і *регенство*. Перша здійснювала поліційну, фінансову і військову владу, друге – судову. На чолі нових провінцій стали “міністри” (Варшава, Плоцк), що входили до складу *Генерального директорату*, який урядовав у Берліні. Провінції були поділені на повіти, на чолі яких стояли *ландрати* (земельні ради), склад яких призначався німецькою адміністрацією. Крім земель, приєднаних внаслідок поділів, поляки заселяли також Верхню (Гірську) Сілезію, частину Нижньої Сілезії, Західне Помор’є. Загалом поляки у 1800 р. становили майже половину населення Пруссії.

Спочатку прусський уряд намагався притягнути польську шляхту на свій бік. Але після повстання під проводом Т. Костюшки відмовився від підтримки польської шляхти, конфісковані королівські і церковні землі передав німецьким власникам. Тільки у Південній Пруссії за короткий проміжок часу німці викупили 241 маєток за 3,5 млн. таларів (без права продажу землі полякам). 1797 р. на приєднаних польських територіях було запроваджено прусське законодавство (земельне право), яке зберігало феодальну власність і становий поділ населення; право землеволодіння надавалося виключно шляхті; селянство залишалося під домініальною владою пана. Єдиним формальним послабленням цієї влади була заборона виселення селянина з землі без судового рішення, контроль за яким здійснював спеціальний урядовий чиновник. Курс на онімечення польських провінцій швидко проявився у спровадженні сюди німецьких чиновників і колоністів, обмеженні польського шкільництва і розбудові німецького, ліквідації місцевого самоврядування.

У результаті першого поділу Польщі (1772) **Австрія** захопила землі Малопольщі, давнього Галицько-Волинського князівства, а також невеликих сілезьких князівств – Освенцімського і Заторського, приєднаних до Польщі ще у XV ст. Правляча династія Габсбургів віддавна прагнула володіти цими землями, посиляючися на права угорських королів щодо спадку по Казимірі Великому. На приєднаних землях австрійський уряд утворив провінцію під назвою *Королівство Галиції (Галичини) і Лодомерії* (спотворене Володимирії) з князівствами *Освенцімським і Заторським*. При цьому східні частини королівства, власне галицькі землі, були заселені давніми мешканцями – русинами-українцями, які становили основну масу селянства, а західні – поляками. Уся Галицька провінція займала 78,5 тис. кв.км, з яких на русько-українську частину припадало 55,7 тис. кв.км. За першим австрійським переписом 1773 р. у східній частині краю проживало 1,8 млн. осіб, з них русини-українці складали 71 %, поляки – 22 %, євреї – 7 %. Об’єднання земель, заселених поляками та русинами, в одну адміністративну одиницю давало підстави польській шляхті трактувати Галичину як частину єдиної польської території, що насильно потрапила під чужоземне панування.

Відразу після приєднання Галичини тут було запроваджено німецьку адміністрацію: створено губернію на чолі з губернатором, який урядовав у Львові, територію поділено на кілька округів, очолюваних старостами. Не зазнав істотних змін становий поділ суспільства, польська шляхта зберегла соціальні і судові привілеї, але втратила самоврядування і політичні права; селянство залишилося економічно залежним від землевласників. Створено провінціальний становий сейм у Львові, до якого входили представники магнатських родин, шляхти і духовенства, але він мав право лише складати петиції з проханнями до вищих австрійських інстанцій. До кінця XVIII ст. сейм зібрався лише декілька разів на пару днів.

У 80-х роках XVIII ст. у Королівстві Галичини і Лодомерії, як і на всій території імперії Габсбургів проводилися соціальні та політичні реформи в дусі освіченого абсолютизму, завданням яких було централізувати й уніфікувати управління багато-національною державою, модернізувати суспільне життя, витіснити з нього найбільш віджилі феодальні елементи. Ініціаторами реформ були імператриця *Марія Терезія* (1717-1780) та її син імператор *Йосиф II* (1741-1790) (звідси реформи називають “терезіансько-йосифінськими”). Вони прагнули обмежити феодальні права і привілеї шляхти-землевласників щодо селянства, міст та місцевого управління, підпорядкувати церкву державі тощо. Було накладено податки на шляхту і духовенство. 1781 р. Йосиф II видав едикт (указ), яким ліквідував особисту залежність (підданство) селян, підпорядкувавши їх державній адміністрації. Численні укази імператора 80-х років XVIII ст. заборонили згін селян із землі, обмежили панщину трьома днями на тиждень від господарства, визнали за селянами право скаржитися на неправомірні дії пана до уряду старости, встановили сільське самоврядування, очолюване виборним війтом. Усі ці заходи мали на меті поліпшити становище селян – головних платників податків і джерело рекрутського поповнення армії – і таким чином прив’язати їх до держави, послабити їхню домінуючу залежність від шляхти. Реформи передбачали лише підготовку до загального впорядкування земельних відносин і ліквідації підданства селян. *Урбаріальний патент* Йосифа II 1789р. скасував панщину, замінивши її грошовим чиншом, поділений між паном-землевласником (17,8 % прибутку з господарства) і державою (12,2 %). Цей акт, з одного боку, викликав значне невдоволення шляхти, а з другого, спричинив відмову селян від виконання панщини. Перед смертю Йосиф II відкликав свій Урбаріальний патент, а його наступники *Леопольд II* (1790-1792) і *Франц I* (1792-1835) звели нанівець інші реформи своїх попередників.

За третім поділом Польщі Австрія захопила решту земель Малопольщі і Люблінщину з Подляшшям. Цей терен названо *Новою Галичиною*, у ньому запроваджено такі ж порядки, як і в Королівстві Галичини і Лодомерії. Наступні війни Австрії з наполеонівською Францією спричинили зміцнення німецької адміністрації на захоплених теренах, ріст податків і збільшення набору рекрутів для потреб війни.

Безпосереднім наслідком поділів Польщі і включення її земель у чужі державні організми був розрив в інтеграційних процесах польського суспільства, що простежувалися в другій половині XVIII ст. Водночас крах державності прискорив формування новочасної польської нації, втягнення до її обріїв тих верств населення (міщанства, селянства), які до цього залишалися поза її межами. Інтегруючими чинниками формування нації стали історія, мова, католицька церква, а активними пропагандистами патріотизму – шляхта і духовенство.

Поділи Польщі (другий і третій) збіглися в часі з **Французькою революцією** 1789-1794 рр., яка кинула виклик панівним у Європі монархічно-династичним порядкам, проголосивши принцип вищості нації над монархом і гасла рівності, свободи й братерства всіх людей, незалежно від стану і соціальної позиції. Революція у Франції викликала гостру протидію європейських монархій, які утворили антифранцузьку коаліцію на чолі з Англією, щоб придушити рух у зародку і не допустити поширення його ідей на інші країни континенту. Наслідком цього стала епоха війн Франції з коаліцією, яка тягнулася аж до 1815 р. і багато в чому визначала суспільне життя на континенті. Революція пробудила до активної участі у політичному і громадському житті ширші верстви французького суспільства, які спричинили зміцнення соціальної опори держави, розбудову усіх її інститутів на нових засадах, зростання могутності Франції. Поступово Франція, здобувши блискучі перемоги над арміями коаліції, почала

підкоряти своїй владі інші європейські народи під гаслами боротьби з реакційними монархіями.

Події у Франції мали величезний вплив на ситуацію у східній частині Європи, зокрема, у польських землях. Повстання під проводом Т. Костюшка, яке розгорнулося під гаслами свободи і демократії, відволікло увагу членів антифранцузької коаліції і змусило їх зайнятися придушенням “революційних” ідей у Польщі. Розгром повстання і ліквідація польської держави дали змогу Франції отримати передишку і зміцнити свої сили. Своєю чергою, *польська справа* на тривалий час стала козирною картою Франції у взаєминах з монархічними дворами Європи.

У часи правління Директорії (1795-1799) зовнішня політика Франції все більше зосереджувалася в руках її генералів, з яких найуспішніше діяв *Наполеон Бонапарт* (1769-1821), що провадив переможні війни з Австрією. Ставши першим консулом (1799), а потім імператором (1801), Наполеон розпочав боротьбу за встановлення гегемонії Франції на континенті. З цією метою імператор прагнув розгромити і розчленувати великі абсолютистські монархії Австрію, Пруссію і Росію та підважити вплив Англії в Європі. Такі плани французького імператора робили Францію союзником патріотично налаштованих кіл польської шляхти. Тому після поділів Польщі погляди польських патріотів звертались у бік Франції.

Початок боротьби за відбудову держави. Польські легіони

Ставлення польського суспільства до ліквідації Речі Посполитої не було однотайним. Переважна частина селянства, відокремленого від шляхти, духовенства і міщанства становими бар’єрами, наприкінці XVIII ст. не надавала великого значення державній приналежності, реагуючи лише на реальне погіршення свого соціального становища. Крім того, віра в монарха – помазаника Бога на землі – була тоді ще міцно вкоріненою у свідомості селянина.

Навіть серед найбільш освіченого стану – шляхти – панували різні настрої. Частина магнатів і шляхти, пов’язаних з табором Торговиці, без жодних упереджень шукала співпраці з урядами і дворами держав-загарбниць. Один з керівників Торговицької конфедерації Щенсьни Потоцький похвалявся тим, що “вже є росіянином назавжди”. Польська шляхта на Правобережній Україні і в Пруссії успішно використовувала сприятливу кон’юнктуру для торгівлі зерном і сільськогосподарськими продуктами, не виказувала незадоволення своїм становищем.

Крах Речі Посполитої боляче сприйняли нечисленні представники шляхетського табору реформаторів, літератори, частина духовенства і міщан, які ототожнювали себе з польською нацією та державою. Вони давали волю своїм патріотичним почуттям у численних творах літератури і мистецтва, наголошуючи на тих нещастьх, які чекатимуть поляків у майбутньому. Такі твори були написані багатьма тогочасними авторами: князем *Адамом Чарторийським* (“Бард польський”), поетами *Юзефом Морельовським* (“Трени на поділ Польщі”), *Францішком Карпінським*, *Ю.У. Нємцевичем* і багатьма іншими. Польський поет і генерал *Якуб Ясінський* (1759-1794) серед багатьох патріотичних творів залишив поетичний маніфест – вірш *До народу*, який закінчувався такими рядками:

(...) Ти, отче істини, скажи, скажи лишень,
Коли ж засвітить нам Твій превеликий день?
Благаємо Тебе: у щедрості господній
Нас визволи з біди, з ганебної безодні!
Хай голос Твій святий звістить межи людьми,

Хто ми, Створителю, й на що спроможні ми.
А ти, що ждеш на нас, вітчизно, скорбна мати,
Як маєш ти дітей, то й волю будеш мати.

(переклад Д. Паламарчука)

Патріотичні кола намагались рятувати “національний дух” і традиції Речі Посполитої, наголошуючи на її славному минулому, коли Польща була одною з наймогутніших держав Європи. Кілька освічених магнатів і духовних осіб заснували 1800 р. у Варшаві *Товариство Друзів Наук* (ТДН); вони збирали давні документи з історії Польщі, вивчали її природні умови, мову і культуру. З цих дослідів вимальовувався ідеальний образ народу з тривалими традиціями і культурними здобутками, які не можуть загинути безслідно. Голова товариства С. Сташіц з трибуни закликав освічену частину населення посилено працювати для добра народу, стверджуючи, що “занепасти може і велика нація, а змізерніти лише нікчемна”.

Найбільш гостро реагувала на крах державності дрібна безземельна польська шляхта, частина міщан, перед якими закривалися можливості службової кар’єри в адміністрації, армії, місцевому самоврядуванні. Ця шляхта і частина польської аристократії, що брала активну участь у повстанні 1794 р., частково емігрувала до Франції або розпочала нелегальну діяльність на захоплених землях.

Початок визвольного руху. У січні 1796 р. група колишніх офіцерів польської армії, підписавши у Кракові акт конфедерації, створила таємну організацію, що отримала назву *Централізація*. Її керівний осередок містився у Львові, на чолі стояв аристократ *Вікторин Валеріан Дзедушицький* (1754-1832), а до складу входило близько 150 осіб. Осередки Централізації були у Пруссії та Росії. Організатори будували плани піднесення повстання у сприятливий момент війни Франції з Австрією. Вони налагодили зв’язок з легіоном польської армії під командуванням полковника *Йоахима Дениски* (1756-1812), який після поразки повстання під проводом Т. Костюшка опинився на терені Молдавії. У порозумінні з Централізацією в березні 1797 р. Й. Дениска оголосив початок повстання і в червні того ж року на чолі 200 повстанців перейшов австрійський кордон на Буковині. У бою під *Доброновцями* загін був розбитий австрійськими військами, а незабаром поліцією була викрита і розгромлена Централізація.

Невдачею закінчилися також інші спроби патріотичних осіб піднести повстання проти держав-загарбниць. Так, у Гданську прусська поліція викрила змову групи польської та німецької молоді, яка поширювала гасла французької революції і закликала до скинення прусського ярма. Більшість учасників і керівник змови *Готфрід Бартольд* були заарештовані. Подібна доля спіткала також знаного польського якобінця, учасника повстання Т. Костюшка *Францішка Гожковського* (1760-1830), який зробив спробу організувати повстання селян на Подляшші. Він закликав їх повстати проти іноземного ярма і панів-землевласників, обіцяючи допомогу французів. Однак місцеві землевласники видали Ф. Гожковського австрійській поліції; він був засуджений до смертної кари, але звільнений за умови виїзду за межі держави.

У 1798 р. радикальні кола шляхти – якобінці – заснували у Варшаві таємне *Товариство польських республіканців* (ТПР), до якого незабаром зголосився і Т. Костюшко. Діячі ТПР полковник *Еразм Міцельський* (1769-1800), адвокат *Алойзи Орховський* (1767-1847), шляхтич *Анджей Городиський* (1773-1847) та інші поставили за мету відбудову польської державності у республіканській формі, спираючися на власні сили; вони розробили програму товариства під назвою *Закон передсоціальний* (тимчасова програма), яка передбачала заснування змовницької організації за зразком масонства, піднесення повстання і створення республіки з ліквідацією станів та привілеїв. Повстання планувалося на “відповідний час”, а до цього моменту передба-

чалось нагромаджувати сили і засоби. ТПР проводило пропаганду на користь підготовки повстання, висувало Т. Костюшка його керівником. Однак після укладення Наполеоном угоди з Австрією в Люневіль (1801) товариство припинило діяльність.

Назагал нелегальні організації, що виникли після третього поділу Польщі, не охопили широкого кола осіб і не розробили загальноприйнятної програми дій. Одні патріоти вбачали свою місію у поширенні ідей піднесення національної свідомості населення, другі – у підготовці умов для збройного повстання проти держав-загарбниць. Однак суспільна думка польських патріотів наполегливо оберталася навколо ідей, народжених Французькою революцією: відбудова Польщі може стати результатом спільних зусиль усіх, хто бачитиме власний інтерес в існуванні національної держави.

З часом ініціатива патріотичних дій перейшла до **польської еміграції у Франції**, яка пов'язувала долю Польщі з революційною Францією. У Франції вона поділялася на помірковану і радикальну (якобінці). Помірковані гуртувалися навколо керівника *Агенції повстанського руху* (Т. Костюшко) в Парижі *Францішка Барсса* (1760-1812). Діячі Агенції (Ф. Барсс, Ю. Вибіцький, Я.Г. Домбровський) розраховували на здобуття незалежності з допомогою Франції, яка у війні завдасть поразки Австрії і Пруссії. Вони не прагнули піднести повстання на польських землях, а вважали доцільним створювати польські збройні сили при уряді революційної Франції і здобувати незалежність на засадах польської Конституції 3 травня 1791 р.

Радикальні польські елементи в еміграції (якобінці) об'єдналися 1795 р. у *Депутацію* на чолі з Ю.К. Шанявським і Ф.К. Дмоховським. Вони нав'язували до соціальних аспектів Французької революції, засуджували становий устрій давньої Речі Посполитої, виступали за проведення земельної реформи і піднесення збройного повстання на польських землях. Між Депутацією і Агенцією склалися напружені стосунки.

Рис.30. Ян Генрик Домбровський на тлі італійського крайовізу. Портрет невідомого автора.

Польські легіони. Восени 1796 р. до Парижа прибув генерал *Ян Генрик Домбровський* (1775-1818), один з найбільш відомих керівників повстання 1794 р. Нав'язавши контакт з Агенцією, він запропонував французькому урядові створити польські збройні формування – легіони, які повинні були стати допоміжною силою у війнах Франції з Австрією. Обґрунтовуючи потребу польських легіонів, Я.Г. Домбровський у ноті до Директорії від 9 жовтня 1796 р. писав: “Йшлося би про формування двох франко-польських легіонів при армії Республіки над Рейном і в Італії (...) Ці легіони були б засобом і школою для майбутньої польської армії (...) Щодо користі, яку могла б отримати Польща, то (...) цей зародок польської армії (...) сприяв би підтримці готовності патріотів всередині Польщі до повстання проти урядів, що є неприязними системі Французької Республіки...” Директорія, не бажаючи псувати стосунки з Пруссією, з якою 1795 р. уклала мирний договір, відіслала Я.Г. Домбровського до генерала Наполеона, який провадив в Італії бойові дії проти Австрії. 9 січня 1797 р. у Мілані за ініціативою

Наполеона була підписана Конвенція про створення польських легіонів при *Ломбардській Республіці*, що була відбудована французьким генералом.

У травні 1797 р. два легіони вже налічувували близько 7 тис. вояків, які рекрутувалися переважно з полонених і дезертирів австрійської армії, а також польських емігрантів. Командування ними було покладене на генерала Я.Г. Домбровського (першим легіоном командував князь *Ю. Вельгорський*, другим – генерал *Ф. Римкевич*). Вояки легіонів були одягнені у польські мундири, мали італійські пов'язки з написом “Вільні люди – брати” і французькі трикольорові кокарди. Я.Г. Домбровський запровадив у легіонах французьку систему організації та управління, які усували станові перешкоди для просування по службі. Разом з ученим, політиком і літератором *Юзефом Вибицьким* (1747-1822) він організував систему освіти і виховання солдатів, в якій на першому місці стояли патріотичні мотиви. Ю. Вибицький написав *Пісню польських легіонів в Італії* (“Мазурку Домбровського”), яка згодом стала національним гімном, що починався словами “Ще не вмерла Польща...”:

Поки смерть нас не скосила,
Польщі жити з нами.
Що взяла в нас чужа сила,
Відберем шаблями.
Марш, марш, Домбровський,
Із чужини в край польський,
Веди нас походом
Та єднай з народом.

(переклад *О. Пономаріва*)

Я.Г. Домбровський написав і поширив відозву до поляків, в якій закликав їх вступати до легіонів, щоб боротися за визволення вітчизни з допомогою французів. “Поляки, – говорилося у відозві, – надія відроджується (...) Франція перемагає, вона б’ється за справу народу, стараймося послабити її ворогів. Франція надає нам пристанище в очікуванні кращої долі для нашого краю, йдімо ж під її хоругви (...) Приходьте, колеги, кидайте зброю, яку вас змушують носити; биймося за спільну справу всіх народів, за свободу під керівництвом переможного Бонапарта...”

Польські легіони швидко міцніли й зростали чисельно, відроджувалися надії на втручання Наполеона у “польські справи”. Але той несподівано уклав з Австрією перемир’я в *Леобен* (квітень 1797 р.), а потім – мирний договір у *Кампо Форміо* (жовтень 1797 р.), поклавши край цим надіям. Восени 1797 р. польські легіони за наказом Наполеона перейшли на службу новій маріонетковій державі – Цісальпійській Республіці. Виконуючи розпорядження Наполеона, легіонери брали участь у придушенні антифранцузьких виступів в околицях Верони, Риму та інших італійських міст. У 1798 р., коли Наполеон перебував в Єгипті, проти Франції виступила нова коаліція. Неаполітанські війська напали на Рим, але французька армія за участю 1-го польського легіону завдала їм поразки в битві під *Цівіта-Кастельяно*. 1799 р. французька армія зустрілася в Італії з об’єднаними австрійсько-російськими військами під командуванням О. Суворова. Польські легіони, які брали участь у бойових діях на боці французької армії, зазнали значних втрат під *Леньяно*, *Моньяно* і *Мантуєю*. Їх чисельність зменшилася до 800 чоловік. Тільки згодом їх склад знову зріс до 6 тис.

У вересні 1799 р. в складі французької армії на східному фронті над Рейном було створено *Наддунайський легіон* під командуванням генерала *Кароля Князевича* (1762-1842). Він взяв участь у переможній битві під *Гоєнлінден*, яка відкрила Наполеону шлях до Австрії. Але 1801 р. французький імператор підписав мирний договір з Австрією і Росією у *м. Люневіль*. За таємним положенням договору, Наполеон відмовився від підтримки поляків взамін за відмову союзників надавати допомогу роялістській французькій еміграції. Договір поділив Європу на дві сфери впливу: Франція зберігала

позиції в Італії і Західній Німеччині, залишаючи Східну Європу в сфері інтересів Австрії, Росії та Пруссії.

Договір у Люневільлі означав крах надій поляків на здобуття незалежності з допомогою Франції. Він викликав невдоволення серед польських легіонерів, які почали покидати свої формування. Я.Г. Домбровський будував плани розриву з Францією і перенесення польських легіонів на Балкани. У цей час в еміграції поширилася брошура польського якобінця, секретаря Т. Костюшка *Юзефа Павліковського* (1767-1829) *Чи поляки здатні вибороти незалежність?*, в якій містилася критика профранцузької орієнтації польської еміграції. Автор закликав облишити надії на іноземну допомогу і реалізувати програму піднесення національного повстання на польських землях. Для цього слід було надати народу свободу і рівність. Серед радикальних кіл польської еміграції у Франції з'явилися тенденції боротьби з Наполеоном як диктатором і "грабарем" республіки. За таких умов Наполеон вирішив розпорошити польські легіони: у 1802 р. частину легіонерів (близько 6 тис.) він скерував на придушення антифранцузького повстання на острові *Сан-Домінго* (Гаїті), інша частина (близько 4 тис.) залишилася в Італії для забезпечення там французьких інтересів. Доля висланих на Гаїті легіонерів виявилася трагічною: більшість з них загинула в боях з повстанцями і від тропічних хвороб; до Франції незабаром повернулося лише 300 чоловік. Краще склалися обставини для легіонерів в Італії, де вони служили утвореному Наполеоном Італійському Королівству і брали участь у бойових діях проти австрійців у 1805-1806 рр.

Незважаючи на поразки і розчарування, значення польських легіонів для справи відбудови польської державності не можна недооцінювати. Велика кількість поляків (до 35 тис.), які пройшли через легіони, сприйняли нові демократичні гасла та ідеї, що поширювалися в Європі, отримали патріотичний запал боротьби за незалежність батьківщини і справедливий суспільний устрій. Уже сучасники творили легенду легіонів, згідно з якою легіонери були першими, хто розпочав збройну боротьбу за відбудову незалежної Польщі. Упродовж наступних десятиріч ця легенда зміцнювалась і поширювалась у польському суспільстві як один із могутніх чинників патріотичного виховання.

Криза профранцузької орієнтації спричинила пожвавлення серед частини польської шляхти та аристократії **проросійської орієнтації**. Після поразки Австрії та Пруссії у війнах з Наполеоном на Сході Європи зросли впливи Росії. Новий російський імператор 24-річний Олександр I на початку свого правління схилився до ліберальних поглядів, проголошуючи ідеї визволення народів Європи, передусім слов'янських. Серед частини польських аристократів зародилася надія на те, що російський цар здатний об'єднати польські землі під своїм скіпетром і надати їм певну форму політичної автономії. У 1803 р. Олександр I призначив князя Адама Єжи Чарторийського куратором Віленського наукового округу. Будучи наближеним до царського двору, цей польський аристократ у меморіалі *Про систему, якої повинна дотримуватися Росія* (1803) розвинув план відбудови Польщі під егідою російського царя, який передбачав приєднання до Росії польських земель Пруссії та Австрії.

У 1804 р. Олександр I призначив А. Чарторийського міністром закордонних справ Росії. На цій посаді князь активно сприяв формуванню нової коаліції проти Франції, схилиючи царя до активних дій у польському питанні. 1805 р. Олександр I погодився використати справу Польщі як засіб тиску на пруського імператора *Фрідріха-Вільгельма III* (1797-1840) з метою приєднання Пруссії до антифранцузької коаліції (т.зв. "пулавський план"). Але останній прийняв усі умови Росії, і "польська справа" виявилася похованою так само, як і проросійська орієнтація польської аристократії. 1806 р. А. Чарторийський пішов з посади міністра. Подальший розвиток подій залежав від міжнародної ситуації в Європі.

Варшавське Князівство

Війна Наполеона з новою коаліцією у складі Англії, Росії та Австрії розпочалася з розгрому австрійської армії під м. Ульм (жовтень 1805 р.). У грудні 1805 р. французька армія завдала нищівної поразки об'єднаним арміям Австрії і Росії в битві під *Аустерліцем* (на терені Моравії). Спроба протиставити Наполеону четверту коаліцію з участю Пруссії, Англії, Росії, та Швеції) завершилася новим розгромом останньої в битвах під *Іеною* та *Ауерштадтом*. Наполеон без перешкод увійшов до Берліна і вирішив, що настав час використати “польську карту” в стосунках з Пруссією і Австрією. Він покликав до Берліна Я.Г. Домбровського і Ю. Вибіцького й запропонував їм підготувати відозву до поляків із закликом збройної боротьби проти Пруссії. Французький імператор намагався також використати авторитет Т. Костюшка, запропонувавши йому приїхати до Берліна. Однак Костюшко поставив перед Наполеоном умови, які той не погодився прийняти (відбудова Польщі в кордонах 1772 р., конституційно-монархічний устрій, передача землі у власність селянам).

Я.Г. Домбровський і Ю. Вибіцький опублікували відозву до поляків, в якій закликали підтримати французьку армію, усунути пруську адміністрацію. Польське населення Великопольщі в основній своїй масі вітало французів як визволителів, плекаючи надії на проголошення незалежної держави і проведення соціальних реформ. Водночас польські емігранти, що прийшли з Наполеоном, швидко створювали польську адміністрацію та армію. У січні 1807 р. під час перебування у Варшаві Наполеон затвердив тимчасовий орган влади на польських землях, що були під владою Пруссії – *Урядуючу комісію* на чолі з президентом *Станіславом Малаховським* (1736-1809), колишнім маршалком Чотирирічного сейму. До складу Комісії увійшли сім представників аристократичних родин. Їй підпорядковувалися 5 директорів (міністрів): юстиції, внутрішніх справ, фінансів, поліції та війни.

Головним завданням, яке поставив Наполеон, було створення міцної союзної армії і постачання французької. Формування армії було доручено князю *Юзефу Понятовському* (1763-1813), генералу, учаснику повстання під проводом Т. Костюшка. Навесні 1807 р. польська армія у складі 3-х легіонів налічувала 30 тис. вояків. Вона взяла участь у визволенні польських земель, а також у великій битві під *Фрідландом* 14 червня 1807 р., в якій російсько-пруські війська змушені були відступити від р. Німан. Російський імператор Олександр I вирішив змінити політику й укласти мир з Наполеоном. Зустріч двох імператорів і переговори у м. *Тільзит* завершилися 7 липня 1807 р. підписанням мирного договору між Францією і Росією, який закріпив поділ сфер впливу в Європі між цими двома країнами. Польська справа посідала помітне місце на переговорах двох імператорів. Наполеон був готовий поступитися Польщею на користь Олександра I, вимагаючи повної ліквідації Пруссії. Однак російський імператор не наважився знищити свого союзника, обмежившись приєднанням до Росії Білостоцького округу. Щодо інших польських земель було прийнято компромісний варіант, за яким передбачалося створення на частині польських земель Пруссії нової держави під назвою *Варшавське Князівство* (герцогство), сувереном якої виступав один із союзників Наполеона – саксонський король *Фрідріх Август* (1750-1827). (Конституція 3 травня 1791 р. заповідала йому польський престол). Погоджуючись зі створенням князівства, Олександр I категорично заперечував вживання у назві термінів “Польща” і “польський”. Поза межами Варшавського Князівства залишалося чимало земель, заселених поляками. Більшість польських патріотів визнали цей твір початком відбудови польської державності, сподіваючись у майбутньому розширення його кордонів і самостійності.

Було зрозуміло, що князівство не є повністю суверенною державою, а залежить від волі і долі наполеонівської Франції. Важливим моментом тільзитського договору було положення (стаття 5), що князівство “буде кероване згідно з конституцією, яка, забезпечуючи свободу і привілеї народів цього князівства, дозволить зберегти спокій сусідніх держав”. Територія князівства охоплювала 140 тис. кв.км з населенням 2,6 млн.

Постанови Тільзиту викликали розчарування у частини польських патріотів, які розраховували на відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Залишився під питанням устрій новоутвореної держави. Польські політики прагнули будувати його на підставі Конституції 3 травня 1791 р. Однак Наполеон не переймався їхніми бажаннями і, викликавши членів Урядуючої комісії до Дрездена, власноручно накреслив головні положення майбутньої конституції. Імператорський міністр І. Маре надав їм необхідну редакцію, і 22 липня 1807 р. *Конституція Варшавського Князівства* була підписана Наполеоном. Поляки отримали її в готовому вигляді з рук імператорського секретаря.

Взірцем Конституції були відповідні документи Франції та її васальних держав. 89 статей цього документа переносили на польський ґрунт низку важливих здобутків Французької революції. Усі люди проголошувалися вільними і рівними перед законом, скасовувалися станові привілеї і особиста залежність селян, які отримали свободу, правда, без права власності на оброблювану землю (сучасники говорили, що “селянам зняли кайдани, але разом з мештами”). Гарантувалася свобода віровизнання. На чолі князівства стояв спадковий князь (король саксонський), якому належала уся виконавча і законодавча влада. Але законодавчу владу він здійснював разом з двопалатним *сеймом*. Останній складався з *сенату*, до якого входили за посадою 6 єпископів, 6 воєвод і 6 каштелянів, що ставали пожиттєвими сенаторами, і *палати послів*, до якої обиралися 60 депутатів від шляхетських повітових сеймиків і 40 депутатів від гмінних зборів; склад палати кожних три роки оновлювався на третину. Вибірчі права, обмежені майновим і освітнім цензом, отримали землевласники і орендарі землі (в тому числі селяни, які сплачували

Рис.31. Дарування Конституції Варшавського Князівства Наполеоном. Алегорична картина М. Баччіареллі.

чинш), купці, ремісники, військові, інтелігенція (лікарі, адвокати, службовці, вчителі та ін.). Сейм повинен був збиратися лише щодва роки на два тижні з метою обговорення і схвалення урядових розпоряджень (мав право вносити певні зміни в ці документи). Виконавчу владу князь здійснював з допомогою уряду – *Державної ради*, до якого входили міністри, призначувані князем. Таких міністрів було шість: юстиції, внутрішніх справ і релігії, війни, прибутків і фінансів, поліції, державний секретар. Останній служив посередником між князем і Державною радою. До виключної компетенції князя належала зовнішня політика.

Правовий порядок ґрунтувався на *Кодексі Наполеона*, який запровадив світське цивільне право (шлюби, розлучення), особисту свободу, єдину для всіх правову систему, загальний обов'язок військової служби, усунення станових обмежень у доступі до

службових посад тощо. Польський характер держави забезпечувався запровадженням національної мови в адміністрацію.

Сам Фрідріх Август рідко бував у Варшаві і підтримував зв'язки з допомогою державного секретаря. Реальне управління князівством здійснював неконституційний орган – *Рада міністрів*, який складався з міністрів і діяв під контролем французького резидента (Ж. Серра). Тривалий час у князівстві перебував французький корпус маршала Даву, який чинив переважний вплив на всі урядові дії. Князівство було поділене за французьким зразком на шість департаментів, а ті – на повіти. На чолі департаменту стояв префект, повіту – підпрефект, призначувані князем.

Влада в князівстві знаходилася в руках аристократії і заможної шляхти. Була створена пружна адміністративна вертикаль, яка спиралася на 9 тисяч чиновників. Очолював владну ієрархію голова Ради міністрів. Ним був освічений польський аристократ *Станіслав Костка Потоцький* (1755-1821), який дбав за перетворення князівства у сучасну європейську державу. Однак на перешкоді модернізації Варшавського Князівства стояли не тільки переважні впливи шляхти і аристократії, а й залежність від Наполеона. Система, запроваджена Наполеоном у князівстві, проіснувала шість років. Головним її призначенням була підготовка до війни. Підтримуючи серед поляків ілюзії щодо відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., Наполеон вимагав забезпечувати його військом, матеріальними і фінансовими засобами. За виконанням вимог Наполеона у князівстві пильно стежив *французький резидент* (спочатку Е. Венсен, потім Ж. Серра). Прагнучи створити на завойованих землях нову аристократію і зробити її залежною від себе, імператор 1807 р. змусив уряд князівства передати у своє розпорядження королівські землі, які потім розподілив між 27 маршалами і генералами, серед яких було двох поляків (Я.Г. Домбровський і Ю. Зайончек). Найбільше володіння – Ловицьке князівство – отримав маршал Даву, Сіверське князівство – маршал Ляні і т.д. Роздача маєтків на 20 % зменшила надходження до державного скарбу, боляче відбивалася на престижі князівства. Грабіжницьким актом була вимога Наполеона “продати” уряду князівства пруську земельну власність на його території: після тривалих спорів уряд “погодився” викупити її в Наполеона за 21 млн. франків з виплатою впродовж чотирьох років.

Створення князівства залишило у сучасників певний неприємний осад. Мрії про відбудову Польщі не дуже гармоніювали зі штучністю новотвору, на чолі якого стояв саксонський король, в обігу були пруські гроші, діяли французькі закони (Кодекс Наполеона). Певне невдоволення, яке викликало серед польської шляхти безпardonне поводження французького імператора, компенсувалося розумінням повної політичної залежності долі князівства від позиції Наполеона і надією на його перетворення в майбутньому на Королівство Польське. Видатний польський вчений і реформатор Г. Коллонтай у виданій тоді брошурі *Спостереження над нинішнім становищем...* писав: “Це маленьке князівство, створене якби випадково серед великих держав, є початком великої справи. Не даремно він [Наполеон] так його опікає, не даремно охоплює французькими військами. Польща повинна відродитися у своїй попередній величі”.

Найголовнішим завданням, яке поставив Наполеон перед поляками, було створення і утримання польської **національної армії**. На підставі Конституції у 1808 р. було запроваджено загальну військову повинність, якій підлягали всі молоді люди віком від 20 до 28 років (шляхта могла виставляти замість себе заміну), що мали прослужити шість років. Спочатку армія налічувала 30 тис.чол., але потім зросла до понад 100 тис.осіб. Командувачем її був Ю. Понятовський, у розпорядженні якого були досвідчені генерали і офіцери, що пройшли “школу” Т. Костюшка і Наполеона. Крім того, частину

армії т.зв. *Надвіслянський легіон* (10 тис. осіб, командувач ген. Ю. Хлопіцький) було включено до складу французької армії, а окремий полк легкої кавалерії (шволежерів) під командуванням ген. В. Красінського увійшов до особистої гвардії Наполеона. Загалом упродовж шести років через армію князівства пройшло понад 200 тис. осіб, переважно селян і міщан, які стали носіями патріотичних настроїв у місті та селі. 1808 р. польські частини взяли участь у війні Наполеона в Іспанії, де проявили високі бойові якості під час облоги фортеці Сарагоса і захоплення Мадриду.

Варшавське Князівство перебувало у складній **економічній ситуації**, що погіршувалася через безперервні війни і оголошену Наполеоном економічну блокаду Англії. Остання призвела до занепаду торгівлі через Гданськ, змусила переорієнтувати її на Пруссію і Саксонію. Але військові потреби покликали до життя посилений розвиток виробництва сільськогосподарських продуктів і промисловості. Швидко прогресувало суконне виробництво, виготовлення зброї. 1809 р. було запроваджено патенти на ремісництво, які скасували цехові обмеження і сприяли розвитку приватного підприємництва. Усе це дало змогу швидко наповнювати казну і досягти 1810 р. позитивного торговельного балансу.

Конституція і Кодекс Наполеона принесли серйозні зміни у **соціально-правові відносини**. Надання особистої свободи селянству залишало нерозв'язаним питання панщини і земельних наділів.

Гостро дискутувалися питання земельної власності і повинностей селян. Шляхта опиралася скасуванню панщини і передачі землі селянам. 21 грудня 1807 р. був опублікований князівський декрет, який підтверджував особисту свободу селян і право укласти угоду між ними і паном щодо умов селянського землекористування. Декрет розв'язував земельне питання на користь шляхти, залишаючи її єдиним власником ґрунтів і дозволяючи селянину покидати село. Якщо селянин залишався на селі, то повинен був укласти з паном угоду на землекористування, за якою панщина залишалася основним видом повинностей. Таким чином, панщинна система продовжила своє існування. Тільки невелика частина селян скористалася з особистої свободи і покинула село, подавшись до війська або на заробітки до міста. Однак декрет дав поштовх соціальній диференціації селянства, зростанню його соціальної активності.

Нові правові норми принесли поважні користі міщанам, давали їм шанси перетворитися на буржуазію. Вони отримали права володіти землею і займати адміністративні посади. Кодекс Наполеона зрівняв їх зі шляхтою у правових відносинах, дозволив брати участь у гмінних зборах. Виняток було зроблено лише для євреїв, які становили 28 % міського населення: 1808 р. князівський декрет позбавив їх громадянських прав на 10 років.

Рис.32. Юліуш Коссак. Портрет князя Юзефа Понятовського на коні.

Влада у князівстві знаходилася в руках аристократії і поміркованої шляхти. Радикально-реформаторські кола шляхти, що орієнтувалися на Наполеона і поділяли ідеї Французької революції, підтримали факт створення князівства як зародку майбутнього Королівства Польського. Консервативні кола шляхти, для яких просвітницькі ідеї залишалися ворожими, висловлювали приглушене невдоволення новими порядками, вважаючи їх розривом з традицією, відновленням деспотизму і перемогою “революції”. Католицьке духовенство було незадоволене запровадженням цивільних шлюбів і розлучень. Проте загальна атмосфера громадського життя князівства була оптимістичною. До цього спонукала активна діяльність уряду, спрямована на створення національної армії, системи управління, освіти. У 1807 р. відновлено діяльність *Едукаційної палати*, яка зайнялася справами розвитку світської школи. Було дозволено приймати до школи дівчат. 1808 р. у Варшаві засновано перший осередок вищої освіти – *Школу права* (від 1811 р. – Школа права й адміністративних наук), 1809 р. відкрився *Академічно-лікарський факультет*. Було продовжено складання “Словника польської мови”, яким займався Б. Лінде. Активно діяло варшавське Товариство Друзів Наук.

Розширення князівства. 1809 р. Варшавське Князівство чекали нові випробування. Ще восени 1808 р. на зустрічі Наполеона з Олександром I в Ерфурті російський цар порушив питання про Польщу, стурбований можливістю відновлення Речі Посполитої. Наполеон, передчуваючи неминучу війну з Австрією, запевнив російського партнера у відсутності таких планів. Навесні 1809 р. австрійські війська, скориставшись із зайнятості Наполеона і частини польської аристократії в Іспанії, перейшли кордон Варшавського Князівства. Удвічі менша за чисельністю польська армія на чолі з Ю. Понятовським зупинила просування австрійців у битві під *Рашином* (19 квітня 1809 р.). Але замість того, щоб обороняти Варшаву, польська армія увійшла до Нової Галичини й опанувала Люблін, Замостя, Сандомир. У цей момент на прохання Наполеона Олександр I як союзник Наполеона посунув свої війська з Волині в Галичину. Цар мав свої плани: не допустити відриву Галичини від Австрії і відновлення Речі Посполитої. Тим часом польська армія Ю. Понятовського, зустрічаючи теплий прийом з боку польської шляхти, просувалася в бік Кракова. У місті терміново був створений “Центральний уряд” на чолі з магнатом *Станіславом Замоїським* (1775-1856), який оголосив Галичину під протекторатом Наполеона. Розв’язання справи прийшло із Заходу. Війська Наполеона 9 липня 1809 р. завдали нищівної поразки австрійській армії в битві під *Ваграмом*. Мирний договір, підписаний у місті *Шенбрун* 14 жовтня 1809 р., приєднав до Варшавського Князівства землі Західної Галичини з Краковом, Люблінщину і Підляшшя. Росія отримала Тернопільський округ*. Територія Варшавського Князівства збільшилася на 38 тис. кв.км, а населення – на 1,5 млн. осіб.

Після австрійсько-французької війни стосунки Франції та Росії зазнали охолодження. Від 1810 р. обидві держави готувалися до воєнного зіткнення. Олександр I проводив таємні переговори з Ю. Понятовським, заохочуючи його перейти на бік Росії і обіцяючи взамін відбудувати Польське Королівство в кордонах 1772 р., але той відмовився змінити профранцузьку орієнтацію. Тільки невелика група польських аристократів (М.К. Огінський, К. Любецький-Друцький) з інтересом ставилася до обіцянок царя. Зі свого боку, Наполеон також робив неясні натяки на майбутню відбудову Польського Королівства після переможної війни з Росією. Анонімна брошура *Друга польська війна*, поширювана в князівстві від початку 1812 р., стверджувала, що майбутня війна з Росією має на меті зупинити “східне варварство” і відбудувати Польщу.

---

*У російських урядових колах тоді активно обговорювалося питання приєднання до Росії усієї Галичини, але Олександр I не пішов на такий крок, остерігаючися розриву з Австрією і Пруссією.

Розпочавши в червні 1812 р. **війну проти Росії**, Наполеон заявив про початок “другої польської війни” і наказав скликати у Варшаві надзвичайну сесію сейму, яка проголосила відновлення Королівства Польського під загальною назвою *Генеральної національної конфедерації*. На її чолі став старий князь *Адам Казімеж Чарторийський* (1734-1823). Він закликав усіх поляків і литовців підтримати Наполеона морально та матеріально. Сам імператор вимагав нових солдат і постачання. Однак польська шляхта литовських земель з недовір’ям поставилася до Наполеона.

У російській кампанії Наполеона взяла участь майже вся 100-тисячна польська армія, три чверті якої загинули в Росії. Зазнавши поразки, Велика Армія Наполеона наприкінці року залишила Росію. Разом з нею на Захід відступили й польські війська. Ю. Понятовський з частиною польського війська брав участь у “битві народів” під *Ляйпцигом* (жовтень 1813 р.), яка завершилася розгромом Наполеона. У цій битві загинув, прикриваючи відступ імператора, новий маршал Франції Ю. Понятовський, залишивши після себе легенду військової вірності і відваги, патріотизму і посвяти.

На початку 1813 р. російські війська окупували Варшавське Князівство. Уряд разом з армією помандрував на Захід. Рештки польської армії Олександр I у 1814 р. інтернував, але з честю відіслав на батьківщину. Поразка Наполеона оживила і підсилила проросійські орієнтації серед польської шляхти й аристократії. Позиції Олександра I і Росії в Європі були як ніколи міцними. Це давало підстави сподіватися на розв’язання Олександром I “польської справи” в дусі планів князя А.Є. Чарторийського.

Рішення Віденського конгресу

На післявоєнний конгрес у Відень прибули монархи і урядовці 16 держав, що воювали проти Наполеона. Конгрес тривав від 1 жовтня 1814 р. до 15 липня 1815 р. і був перерваний несподіваним поверненням Наполеона у Францію (“100 днів”: 20 березня – 28 липня 1815 р.). На конгресі проти Олександра I об’єдналися Англія, Австрія і Пруссія, намагаючися не допустити подальшого посилення позицій Росії в Європі. Серед багатьох питань ключовим було польське. Союзники Росії наполягали на поверненні довоєнних кордонів усіх держав. Олександр I прагнув залишити за Росією землі Варшавського Князівства, виходячи зі стратегічних міркувань. Англійська дипломатія підтримувала претензії Австрії та Пруссії.

Гостра дипломатична боротьба, яку провадили спритні політики і дипломати лорд Кестлрі від Англії, князь Меттерніх від Австрії, князь Талейран від Франції, мала на меті не допустити передачі Варшавського Князівства під скіпетр Романових. Для цього представники Англії навіть підписали таємну угоду. Справа просувалась до нового воєнного конфлікту. Тільки “сто днів” Наполеона спричинили консолідацію союзників і досягнення компромісу. 3 травня 1815 р. Росія підписала договори про кордони з Австрією і Пруссією, а 9 червня усі учасники конгресу завірили *Заключний акт*, який підкреслював два важливі моменти: визнання національно-державних прав поляків і **новий поділ польських земель** між трьома європейськими монархіями – Росією, Пруссією і Австрією.

Згідно з рішеннями Віденського конгресу, Росія отримала “назавжди” територію Варшавського Князівства без Познанщини і Галичини; Пруссія здобула Познанщину, Східне Помор’я з Гданськом і Торунем; до Австрії повернувся Тернопільський округ; Краків з прилеглими теренами на лівому боці Вісли отримав статус “вільного міста” під контролем союзних держав. Стаття 1 трактату зобов’язувала усі три держави, в яких проживало польське населення, надати його представникам “національні державні інституції, які кожний з названих урядів визнає найбільш корисними і відповідними”.

Незважаючи на “ліберальні” запевнення лідерів європейських держав, рішення конгресу були в сутності новим “четвертим” поділом польських земель, який не віщував полякам нічого доброго на майбутнє.

Після конгресу в Європі склалася система союзу трьох монархій – Росії, Австрії і Пруссії, які прагнули зберегти й увіковічнити абсолютистсько-станові порядки, не допустити розвитку визвольних рухів, зміни державних кордонів і поширення демократичних ідей. Поділені польські землі були своєрідним гарантом існування союзу монархій, який отримав назву *Священного союзу*.

Рішення Віденського конгресу розчарували багатьох польських політиків. А. Чарторийський і Т. Костюшко з грізною силою говорили про територіальні втрати Варшавського Князівства на користь Пруссії та Австрії. Разом з тим, в середовищі польської освіченої публіки жевріли надії на територіальне розширення і надання автономії польським землям у складі Росії. Олександр І у приватних розмовах неодноразово обіцяв утворити Польське королівство і надати йому відповідні права. Стомлене попереднім бурхливим періодом суспільство вимагало перепочинку й усвідомлення нових реалій.

* * *

“Епоха Наполеона” була особливим періодом не тільки в історії Польщі, а й усієї Європи. Вона дала поштовх поширенню нових ідеологічних і світоглядних доктрин, що у скристалізованому вигляді були сформовані Просвітництвом. Їх вістря було спрямоване на усунення середньовічних станових порядків, що поділяли людей на “кращих” і “гірших”, запровадження демократичного устрою, звільнення людської ініціативи. Події злам століть показали, що нові ідеї зустріли гострий опір або своєрідну інтерпретацію: більшість європейського соціуму ще не була готова до їхнього сприйняття.

Надії польської аристократії та шляхти на Францію і Наполеона зазнали фіаско. Але вони спричинили залишення “польської справи” в центрі європейської політики. Створення та існування Варшавського Князівства фактично означало відновлення польської державності і перекреслення факту попередніх поділів Польщі. Шість років існування Варшавського Князівства мали значний вплив на суспільну свідомість усіх верств, у становищі яких відбулися ґрунтовні зміни: селяни здобули особисту свободу, міщани – політичні права, а всі разом – великий заряд патріотизму. Відбулось обмеження впливів церкви на громадське життя, почали формуватися такі соціальні зв’язки, в яких поняття “поляк” починало заступати поняття “аристократ”, “шляхтич”, “міщанин”. Але це були лише зародкові явища, для яких ще бракувало достатніх суспільних підстав.

Культура і звичаї

Загальні умови. Крах польської держави перервав бурхливий розвиток культури Просвітництва. Він призвів до занепаду духу, загальної депресії, жалів на загибель вітчизни. Однак вже наприкінці XVIII ст. почали переважати оптимістичні настрої. Видатний польський поет А. Міцкевич пізніше писав, що “ціла наша історія аж до революції 30-го року (повстання 1830-1831 рр. – Л.З.) вміщена в кількох рядках пісні легіонів”. У літературі та мистецтві, які були здобутком обмежених кіл освіченої публіки, моду диктували канони класицизму, що вимагали наслідувати античні зразки. Заководавцем культурних традицій була Франція.

Після третього поділу Польщі у круговерті війн і повстань відбулося розпорошення варшавського культурного середовища. Заможна шляхта й аристократи надавали перевагу перебуванню в сільських маєтках. Але вже від 1800 р. Варшава повертає собі

авторитет центру інтелектуального і політичного життя, ставши незабаром столицею Варшавського Князівства. Новими осередками польської культури стають Вільно і Кременець, де завдяки протекції князя А. Чарторийського відновлюється університет (Вільно) і ліцей (Кременець).

Звичай і побут. Внаслідок французьких впливів у салонах аристократії та шляхти утверджуються космополітичні смаки і стилі. Кунтуш став рідкістю, на зміну йому прийшли перука, сурдут “редінгот”, камізелька, панталони і циліндр. У тогочасній популярній пісенці співали: “Циліндр, панталони, краватка і фрак – це нового життя знак”. Жіночий стиль вбрання характеризувався білим кольором довгих суконь з буфастими рукавами і обов’язковим жакетом з пелеринами і корсетом, який повинен був підкреслювати легкість постави. Неодмінний корсет, що приносив жінкам чимало страждань, був об’єктом багатьох саркастичних висловлювань. Так, сатирик Жолковський писав: “Корсет є антиконституційним вбранням, бо утискає особисту свободу”. Назгаль дама наполеонівської доби відрізнялася від дами часу Просвітництва: вона була більш опанована і сувора, хоча й чутлива та емоційна, але її почуття більш стримані. Вона повинна була володіти шістьма талантами: грати на клавикорді, малювати, провадити салонну бесіду, писати листи французькою, читати вірші і танцювати. Найголовнішими з танців були менует, гавот, особливо ланс’єр, який імітував дії польських кавалеристів у битві під Сомос’єрою в Іспанії.

Рис.33. Вбрання шляхти часів Наполеона.

Салонне життя шляхти зосереджувалось у маєтках великих аристократів і магнатів. Маєток родини Радзивіллів у Несвіжі приносив прибуток у фантастичній сумі 1,3 млн. талярів, на що складалися доходи з 503 сіл, 25 війтівств, 16 міст. Маєток Адама Казімежа Чарторийського складався у 1812 р. з 25 міст і 450 сіл загальною вартістю близько 50 млн. дукатів. Зможні аристократи опікувалися літераторами і митцями, які здебільшого утримувалися завдяки їх меценатству. На замовлення меценатів створювалися літературні і мистецькі твори, які відбивали їхні смаки. Дещо пізніше, 1832 р. поет Зигмунт Красінський у листі до англійського приятеля писав: “Пам’ятай, що поза аристократією немає нічого в Польщі, ані талантів, ані світла, ані посвяти. Наш третій стан не існує, селяни є машинами. Ми одні становимо Польщу. І певного дня після багатьох жертв чекає нас те, що будемо повішені перед вітварем вітчизни”.

На початку XIX ст. ще доживав свої дні аристократичний салон віку Просвітництва, який гуртував талановиті особистості літераторів, малярів, музикантів, вчених. Так, салон генерала Вінцентія Красінського вславився своїми літературними дискусіями. Поступово раціоналізм Просвітництва

змінився в салонах *сентименталізмом*, який вимагав нереально емоційного ставлення до кожного факту й епізоду. Твори В. Гете, Ж.Ж. Руссо в кінці XVIII ст. були найбільш модними в аристократичних салонах. Вони були співзвучні з патріотичними чинами польських легіонів, які переростали в героїчну легенду і засіб самоекзальтації.

З Франції й Англії прийшов до Польщі стиль *ампір* в облаштуванні інтер’єру палаців. Він поєднував пишні форми рококо з гармонією античності і готики, розкіш і простоту з доцільністю. Зручні фотелі, столи на високих ніжках, зручні козетки – усе це було окуте бронзою з фігурами римських орлів. Найулюбленишим музичним інструментом салонів стала арфа, яка повинна була символізувати зв’язок з античністю. Сентиментальний

репертуар виконавців нав'язував до поезії Оссіана – співця місячної ночі. Великою популярністю користувалася пісня Л. Кропінського *Ті кілька беріз, той берег ріки так багато мені пригадує*.

Село, на відміну від аристократичних салонів, жило традиційним життям, в якому пори року були позначені релігійними святами Різдва, Великодня та господарськими роботами. Народні звичаї, в яких з християнськими обрядами перепліталися прадавні поганські елементи, пісні, колядки ще не притягали пильної уваги освіченої публіки. Станова свідомість ще переважала, а війни і політика були у неї на першому місці. Але 1802 р. у часописі *Новий варшавський пам'ятник* було вперше надруковано тексти селянських весільних пісень.

У міському середовищі зростає роль німців, які з'явилися тут у великій кількості після поділів Польщі. У Галичині вони швидко колонізувалися, одружившись з поляками.

Освічені польські патріоти після ліквідації польської державності запитували себе, чи не зникне польська нація без держави? Вони намагалися рятувати пам'ятки польської культури – старі книги, рукописи, речі. Насамперед цим займалися аристократи. Княгиня *Ізабелла Чарторийська* влаштувала в маєтку в Пулавах музей історичних пам'яток. Невеликі групи вчених і педагогів активно працювали над збереженням здобутків польської **науки і культури** попереднього періоду, насамперед у галузі мови. Сполонізований швед з Торуня *Самуель Богуміл Лінде* (1771-1847) при підтримці магната Ю.М. Оссолінського опублікував шеститомний *Словник польської мови* (1806-1814), який став біблією польського національного письменства.

Рис.34. Юліан Урсин Немцевич.

Розпорошені зусилля вчених з допомогою аристократів були об'єднані у варшавському *Товаристві Друзів Наук* (ТДН), яке повстало у 1800 р. Його першим головою став знаний просвітник *Станіслав Сташиц*. Упродовж 30 років існування ТДН залучило до свого кола багатьох відомих учених, педагогів, юристів, лікарів, а також політиків; об'єднувало понад 200 осіб. Товариство влаштовувало публічні лекції та дискусії, оголошувало конкурси, прагнуло підтримувати тісний зв'язок з життям суспільства. Уже на одному з перших засідань ТДН С. Сташиц поставив перед освіченими особистостями завдання “зберегти і примножити історію нації”, показати світові, що було “польським племенем створене”. Молоді польські раціоналісти високо піднесли ім'я і творчість автора геліоцентричної системи всесвіту М. Коперника: 1802 р.

Ян Сядецький оголосив працю про польського астронома, а ТДН влаштувало на його честь спеціальну сесію. Враження про неї висловив історик Т. Чацький у листі до Я. Снядецького: “Чотири години тривало засідання, чернець і модниця, вчений і простолюдин однаково слухали, однаково пробуджувалися...” Наполеон під час перебування в Торуні відвідав пам'ятні місця, пов'язані з М. Коперником, висловив жаль з приводу слабкого розголосу в Європі імені славного поляка.

Історія перебувала в центрі уваги діячів ТДН. Найкращі мислителі на чолі з політиком і літератором *Юліаном Урсином Немцевичем* (1758-1841) запланували продовжити *Історію польського народу* А.Нарушевича, але спромоглися видати лише кілька розрізнених томів. У історичних студіях багато зробили *Тадеуш Чацький* (1765-1813) і *Гуго Коллонтай* (1750-1812). Т. Чацький на початку XIX ст. опублікував працю про польське та литовське право, в якій піддав гострій критиці державні інститути Речі

Посполитої, підкресливши брак у них міцного управління, належного правопорядку. Г. Коллонтай, на противагу своєму колезі, бачив в історії не королів і державні інститути, а народ, який у праці і буденному житті творить оригінальну культуру. З цього погляду історія Польщі була процесом невинного згуртування народу на засадах спільності мови, звичаїв. Для Коллонтая, як і для всіх раціоналістів доби Просвітництва, був властивий оптимістичний погляд на народ, який у своєму розвитку підпорядковується загальним природним законам і поступово будує раціональні засади співжиття.

Світоглядні дискусії в ТДН відбувалися під переважним впливом просвітницької ідеології. Г. Коллонтай, С. Сташці, Я. Снядецький у своїх творах, що були опубліковані на початку XIX ст., віддавали першість людському розуму – двигуну поступу, підпорядкованість людини природним законам. Особливо оптимістичними в цьому відношенні були філософські праці С. Сташці, найбільшою з яких був 8-томний твір *Рід людський* (1819-1820), написаний віршами. Він пропагував просвітницький раціоналізм у розумінні еволюції людства, яке від давнього “золотого віку” через пізнання “природного закону” незмінно рухається до щасливого суспільства загального порядку і добробуту.

Просвітницькі ідеї, початки слов'янського відродження спонукали молодого письменника і вченого *Адама Чарноцького* (1784-1825) розпочати етнографічні дослідження білоруського та українського населення на землях колишньої Речі Посполитої. Свої праці він друкував під псевдонімом *Зоріан Доленга-Ходаковський*. Його захопили високий рівень фольклору, звичаєвість українців і білорусів, які мали багато спільних рис з іншими слов'янськими народами. Усе це накладалося на паростки національного пробудження слов'янських народів на Сході і Півдні Європи, призводило до ідеалізації порядків, які існували у слов'ян в сиву давнину і які були співзвучні просвітницьким уявленням про освічене суспільство (лагідність, простота, миролюбність, працелюбність, громадський устрій тощо). Ці ранні спроби ідеалізації слов'янства незабаром послужили сприятливим ґрунтом для романтиків.

Середня освіта продовжувала жити традиціями Едукаційної комісії. У Віленському науковому окрузі під владою Росії, яким керував А. Чарторийський, університет здійснював контроль за програмами і рівнем навчання в початкових школах, які надалі залишалися під патронатом церкви. У Варшавському Князівстві Едукаційна палата стежила за дотриманням світського характеру освіти. Проте повних середніх шкіл (типу гімназій) було небагато: у Варшавському Князівстві – лише 8, у Галичині – 6, Познанщині – 4. Тому їх учні здебільшого проживали при школах, де формувалися товариські зв'язки молоді, поширювалися патріотичні ідеї.

Нові тенденції на початку XIX ст. проявилися в **письменстві**. Назагал бурхлива зміна подій наполеонівської епохи викликала чимало роздумів, дискусій. Польська преса, яка видавалася під владою чужоземних держав, не була трибуною таких полемік, містила лише стислу цензуровану інформацію про події. Брак широкої освіченої публіки обмежував коло читачів. У Варшаві виходили невеликими накладками лише декілька газет (“Газета варшавська”, “Кур’єр варшавський”). Тому головні події обговорювалися в салонах аристократів, в ТДН, у товариських колах.

Художня література, читачами якої виступали переважно аристократи і шляхта, продовжувала дотримуватися канонів класицизму, зразки якого походили з античних часів. Автори поем, од і трагедій віддавали належне політичним “героям” – Наполеону або Олександрю І. Поряд з “політизованою” літературою в шляхетських салонах захоплювалися піднесеними описами природи, кохання, життєвих колізій. Найбільш знаним і популярним поетом початку XIX ст., вірші та пісні якого знали й виконували майже всі поляки на селі і в місті, був *Францішек Карпінський* (1741-1825). Він

народився в Коломійі на Прикарпатті, служив секретарем у князя А. Чарторійського. У польській літературі започаткував напрям сентименталізму, який проіснував порівняно недовго, але залишив яскравий слід. Чимало ліричних творів Карпінського оспівували українське село. Його ліричні пісні перетворились у “народні”, їх співали, не відаючи імені автора:

Вже сонце не раз над землею встало,
І сяяло, й сяє в zenіті,
А з світлом моїм невідомо що сталося:
Воно мені й досі не світить!

(До Устини, переклад І. Глинського)

Катастрофа Польщі потрясла Ф. Карпінського, і він написав вірш *Плач Сармата над могилою Зигмунта-Августа*, який починався словами: “Ти, Зигмунте, спиш, а сусіди до хати наїхали раптом, зівсюди зійшлись...” Від цього часу патріотичні мотиви проймають більшість літературних творів, які стають засобом пробудження національних почуттів. Рефреном більшості літературних творів стали слова з “Пісні польських легіонів в Італії” Юзефа Вибицького “Єще Польска не умарла...”

Патріотичні мотиви прискорили переростання класичних зразків літератури у сентиментальні, а згодом романтичні. Спів “класиків” з “романтиками” розгорнувся дещо пізніше, але ґрунт для нього був підготовлений патріотичною літературою злам століть, яка оберталася в рамках класичної традиції. Відомий поет і легіонер *Ципріан Годабський* (1765-1809) у широко знаному *Вірші до польських легіонерів* (1805) сформулював головні засади героїчного життя, які відтоді увійшли до польської літератури. Поляки, – писав він, – хотіли “зруйнувати старого морального світу постать”, щоб утвердити гасло “або загину, або край свій порятую”.

Доля Польщі привернула погляди літераторів до минулого. Це було не випадково. Просвітництво чинило визначальний вплив на світогляд сучасників, змушуючи трактувати історичний процес як результат дії природної закономірності. Погляд в минуле повинен був роз’яснити причини поразки Польщі й відродити віру в її відбудову. У зв’язку з цим поет і єпископ *Ян Павел Вороніч* (1757-1825) одним з перших поставив перед літературою завдання зберегти національні традиції. Його класична поема *Святиня Сибілли* (1800) представляла велич давньої Польщі, починаючи від Казимира Великого до Т. Костюшка. У *Гімні до Бога* (1805) Вороніч пов’язав патріотичну ідею з релігійною вірою в божественне провидіння, що готувало ґрунт для майбутнього польського романтичного месіанства.

Від початку XIX ст. не було майже ні одного літератора, який би не пов’язував своєї творчості з національною історією. Відомі “класики” і “сентименталісти” віддали належне історичній традиції. “Класики” *Каєтан Козьмян* та інші писали патріотичні оди, поеми, трагедії, які поширювалися переважно серед аристократичної публіки. Але вже збірка патріотичних поетичних творів одного з провідних політиків і діячів варшавського ТДН, письменника і поета Юліана Урсіна Немцевича під назвою *Історичні співу* (1816), в якій поетизувалися героїчні чини польських королів та полководців, здобула популярність не тільки в салонах шляхти й аристократів. Це було звернення до ширшого кола читачів з метою його патріотичного і морального виховання. Братися за перо не цуралися й аристократи: *Ізабелла Чарторійська* (1746-1835) була авторкою сентиментально-патріотичних творів (“Мати-спартанка”), влаштовувала у власному маєтку в Пулавах патріотичні вистави (“Святиня Сибілли”, 1800), опублікувала популярну збірку оповідань з вітчизняної історії для селян.

Аристократи складали невелике коло найбільш освічених людей того часу. До них належав *Ян Потоцький* (1761-1815) – письменник, учений, мандрівник, якого за життя

вважали диваком, а оцінили його спадок лише наприкінці XIX і у XX ст. Крім численних рукописів з археології, історії, славістики, він залишив чимало літературних творів і серед них фантастично-філософську повість *Рукопис, знайдений у Сарагосі* (1815). Проте, майже всі свої твори він друкував французькою мовою, і вони лише згодом були перекладені польською.

Патріотична тематика захопила й авторів, які були знаними “класиками”. *Алойзи Фелінський* (1771-1820), один із секретарів Т. Костюшка, написав низку творів, з яких тривалий час популярною була трагедія *Барбара Радзивіллівна*, що оспівувала патріотизм і життєві пригоди польської королеви XVI ст. *Францішек Венжик* (1785-1862) теж використав образ Барбари Радзивіллівни у своїх драматичних творах.

Польський театр, створений у XVIII ст., перетривав поділи країни. Заслуга в цьому належала актору, режисеру і драматургу *Войцеху Богуславському* (1757-1829), який організовував театри у Варшаві, Львові, Вільно, Познані. У 1783-1814 рр. він був директором Національного театру у Варшаві, який поставив на польській сцені європейську класику (Шекспір, Расін, Лессінг) і польських авторів. Постійні театри існували також у Кракові, Вільно і Львові; на їх сценах часто виступали заїжджі італійські або німецькі трупи.

Незважаючи на роз’єднаність земель Речі Посполитої кордонами, в епоху Наполеона продовжували діяти суспільні і соціальні зв’язки, які об’єднували поділені терени. Найважливішим об’єднавчим чинником була польська аристократія і шляхта, яка продовжувала жити мріями про відновлення Речі Посполитої та її перебудову згідно з новими суспільними тенденціями. У намаганнях знайти точку опори для відновлення Польщі освічені патріотичні кола шукали насамперед зовнішньої допомоги – Франції або Росії. Однак ці надії виявилися марними і лише призвели до консервації в Європі абсолютистсько-феодальних порядків. Разом з тим, розворушене польське суспільство, соціальні та свідомісні зміни, які у ньому відбулися впродовж “добі Наполеона”, не могли не викликати глибоких зрушень. Їхнім наслідком було формування новочасної польської нації, яка ототожнювалася не тільки з шляхтою, а й з непривілейованими соціальними верствами.